

това право с цената на своето минало. В противен случай всеки акт на насилие, бил той полезен или не, ще си остане обикновено насилие, което няма да повлияе на прогреса на човешката мисъл. Човечеството ще види в него едно обикновено разместване на силите: сваляне на един експлоататор или един управник и замяната му с друг.

VII

Досега през цялото време говорехме за съзнателните постъпки на човека – за постъпките, за които той си дава сметка. Но наред със съзнателния, ние живеем много попълнокръвен несъзнателен живот, на който не обръщаме голямо внимание в изложеното дотук. Достатъчно е обаче да си спомним как сутрин, обличайки се, опитваме да закопчаем скъсаното копче, за което знаем, или как протягаме ръка към някой предмет, който преди това сами сме преместили, достатъчно е да си спомним тези дребни факти, за са разберем каква роля играе несъзнателният живот в нашето съществуване.

Много голяма част от отношенията ни към другите хора се определя от несъзнателния живот. Начинът, по който говорим, усмихваме се, мръщим се, горещим се в споровете или запазваме спокойствие – всичко това, един път усвоено, ние продължаваме да го правим, без да си даваме сметка, по силата на навика, който или сме наследили от нашите предци – хората и животните (спомнете си само колко си прилича изразът на човека и животното, когато се сърдят), или сме придобили понякога съзнателно, понякога несъзнателно.

По такъв начин нашето отношение към другите се превръща в навик. И човекът, който придобива повече *нравствени навици* ще стои, разбира се, по-високо от онзи християнин, който казва за себе си, че дяволът вечно го тласка към злото и че той се предпазва от изкушенията, само като си спомня за мъките на ада и радостите на райския живот.

Да постъпва с другите така, както иска да постъпват с

него става навик на човека и на всички общуващи животни; обикновено човек дори и не си задава въпроса, как да постъпи в даден случай. Без да мисли много, той постъпва добре или лошо. Само в изключителни, случаи, в някоя сложна ситуация, или когато го обземе изгаряща страст, противоречаща на обичайния начин на живот, той се колебае и тогава отделните части на мозъка му започват борба (мозъкът е сложен организъм, чиито отделни части работят в известна степен самостоятелно).

Тогава човек мислено се поставя на мястото на другия човек; той си задава въпроса, дали ще му е приятно, ако с него постъпят еди-как си; и колкото по-добре той се отъждестви с онзи, чието достойнство или интереси едва не е засегнал, толкова по-нравствено ще е решението му. Или ще се намери някой приятел и ще каже: "Постави се на неговото място; нима ти би позволил да се отнасят с тебе така, както ти сега постъпи?" И това е достатъчно.

Следователно човек се обръща към принципа за равенството само в моменти на колебание. А в деветдесет и девет от сто случая ние постъпваме нравствено по силата на навика.

Както се вижда от казаното дотук, ние не се опитвахме *да даваме предписания*. Ние само излагахме онова, което става в света на животните и хората.

Някога църквата плашела хората, за да ги накара да бъдат нравствени и резултатът е известен: заплашвайки, тя развърщавала хората. Съдията заплашвал с мъчения, камшик, бесилка и всичко това в името на същите тези принципи за общественост, които той преиначавал в своя полза – и развърщавал обществото. И досега различните привърженици на властта изпадат в ужас при мисълта, че заедно с духовенството изведнъж ще изчезнат от лицето на земята и съдиите.

А ние изобщо не се страхуваме да се откажем от

съдията и неговите наказания. Както френският философ М. Гюйо, дори се отказваме от каквото и да е утвърждаване на нравствеността свише и от признаването на задължителния ѝ характер.

Ние не се страхуваме да кажем: “Прави каквото искаш, прави както искаш”, защото сме сигурни, че огромната маса хора, доколкото ще се развива и освобождава от старите окови, ще постъпва по начин, по-добър за обществото; в това сме сигурни така, както сме предварително сигурни, че детето ще ходи на два крака, а не на четири, защото принадлежи към вида, наричан човек.

Всичко онова, което можем да направим, е да дадем съвет; но веднага добавяме: “Този съвет ще ти бъде полезен само тогава, когато самият ти от опит и наблюдения се убедиш в правилността му”.

Когато виждаме някой младеж да се прегърбва и по този начин да стяга гърдите и белите си дробове, ние го съветваме смело да вдигне глава и да изпъчи гърди. Съветваме го да вдишва въздух с пълни гърди, да ги раздвижва, защото това е най-добрата гаранция против туберкулозата. Но в същото време не забравяме да го учим на физиология, за да знае функциите на белите дробове и сам да разбере, как е най-добре да стои.

Това е всичко, което можем да направим в областта на нравствеността. Можем само да дадем съвет, без да забравяме, впрочем, да добавим: “Направи го, щом го одобриш”.

Но предоставяйки правото на всеки да постъпва както намери за добре и отричайки правото на обществото да наказва когото и да било за противообществени постъпки, ние не се отказваме от способността си да обичаме това, което смятаме за добро, и да изразяваме тази любов и да мразим това, което смятаме за лошо, и да изразяваме тази омраза. Не отричаме само любовта и омразата, тъй като те са напълно достатъчни животинските общества да запазват и развиват в своята среда нравствените чувства, а за човешкия

род те са повече от достатъчни.

Ние искаме само едно – да премахнем всички, което в сегашното общество пречи на свободното развитие на тези две чувства, да премахнем държавата, църквата, експлоатацията, съдията, свещеника, експлоататора.

Сега, когато научаваме, че лондонският убиец Джек Рипър за няколко седмици е заклал десет жени от най-бедното и изпаднало съсловие, които в нравствено отношение с нищо не отстъпват на много от добродетелните буржоазки, първото чувство, което ни обзема, е чувството на злоба. Ако го бяхме срещнали в деня когато е заклал нещастната жена, която се е надявала да получи от него пет петачета, за да плати квартирата, откъдето са я гонели, ние бихме му теглили куршума, без дори да си помислим, че по-подходящото място за куршум е главата на собственика на тази квартира-бърлога.

Но когато си представяме всичките безобразия, които са принудили Джек да убива, когато си представяме тъмнината, в която той е бродил, преследван от образи, навейни от мръсни книги, или от мисли, почерпени от нелепи съчинения – когато си представим всичко това, чувствата ни се раздвояват. И в деня, когато разберем, че Джек е в ръцете на съдия, който е умъртвил повече мъже, жени и деца, отколкото всички Джаковци взети заедно, когато разберем, че той е в ръцете на онези тихи луди, които, без много да му мислят, изпращат невинния на каторга, за да покажат на буржоата, че ги пазят, тогава злобата към Джек изчезва. Тя се пренася върху други – върху обществото, подло и лицемерно, върху неговите официални представители. Всички безобразия на всички Джаковци изчезват сред безкрайния низ от безобразия, извършвани през вековете в името на закона. Ето, това общество ние наистина мразим.

Сега нашите чувства постоянно се раздвояват. Чувствуваме, че ние всички, малко или много, волно или неволно, сме съучастници на това общество. Ние не смеем да мразим.

А дали се осмеляваме да обичаме? В обществото, основано на експлоатация и потисничество, човекът издребнява.

Но с изчезването на робството и потисничеството, ние постепенно ще станем това, което трябва да бъдем. Ние ще почувствуваме в себе си сили да обичаме и мразим дори и в такива заплетени случаи, като посочения по-горе.

В нашето ежедневие и сега ние даваме известна свобода на чувствата си на симпатия или антипатия; ние непрекъснато правим това. Всички обичаме нравствената сила и презираме нравствената слабост, страхливостта. Нашите думи, нашите възгледи, нашите усмивки непрекъснато изразяват радостта ни от постъпките, полезни за човешкия род — от онези постъпки, които ние наричаме добри. И непрекъснато изразяваме отвращението, внушавано ни от страхливостта, лъжата, дребнавите интриги, отсъствието на нравствено мъжество. Не можем да скрием отвращението си дори тогава, когато под влияние на насадените ни от възпитанието “добри маниери”, т. е. лицемерието, ние се опитваме да скрием чувствата си с лъжливи похвати, които ще изчезнат, след като установим отношения, основани на равенството.

Само това е достатъчно да задържим на определена висота понятието за добро и зло и взаимно да си внушаваме това понятие. Но в още по-голяма степен то ще е достатъчно, когато обществото се освободи от съдиите и поповете, в резултат на което на нравствените принципи, загубили задължителния си характер, ще се гледа като на обикновени, естествените отношения на равни с равни.

А в същото време с установяването на тези отношения в обществото ще се формира нова, по-възвишена представа за нравствеността, която сега ще разгледаме.

VIII

Досега във всичките си разсъждения ние излагаме обикновените начала на равенството. Ние самите се опълчва-

хме и предлагаме на другите да се опълчат против тези, които си присвояват правото да се отнасят с хората така, както в никакъв случай не биха позволили да се отнасят с тях, против тези, които не искат да допуснат спрямо себе си измама, експлоатация, грубост, насилие, но допускат всичко това спрямо другите.

Лъжата, грубостта и т. н. са отвратителни, казвахме ние, не защото законите ги осъждат: какви са тези закони е известно на всички; те са отвратителни, защото лъжата, грубостта, насилието и пр. възмущават нашето чувство за равенство, разбира се, ако равенството за нас не са никакви празни приказки. Те особено възмущават тези, които наистина са анархисти по начин на мислене и начин на живот.

Но дори само това начало на равенство, толкова просто, естествено и очевидно начало – ако, разбира се, последователно се прилагаше в живота – би създало много висока нравственост, обхващаща всичко, на което някога са учили проповедниците на нравствеността.

Принципът за равенство обхваща цялото учение на моралистите. Но той съдържа и нещо повече. И това нещо е уважението към личността. Провъзгласявайки нашия анархистичен нравствен принцип за равенството, чрез него ние се отказваме да си присвояваме правото, за което винаги са претендирали проповедниците на нравствеността – правото да рушим човешката природа в името на какъвто и да било нравствен идеал. Не признаваме, че някой има това право; не го искаме за себе си.

Ние признаваме пълната свобода на личността. Искаме пълноценност и цялост на съществуването ѝ, свобода в развитието на всичките ѝ способности. Ние не искаме нищо да ѝ натрапваме и по такъв начин се връщаме към принципа, който Фурие противопоставяше на религиозната нравственост, като казваше: “Оставете хората съвсем свободни; не ги осакатявайте – религиите вече достатъчно са ги осакатили. Не се страхувайте дори от страстите им; в свободното обще-

ство те ще са съвсем безопасни”.

Само вие самите да не се отказвате от свободата си; само вие самите да не позволявате да ви поробят другите и на буйните, противообществени страсти на една или друга личност да противопоставяте вашите също толкова силни страсти. И тогава няма защо да се страхувате от свободата*.

Ние се отказваме да осакатяваме личността в името на каквото и да било идеал; единственото, което си позволяваме, е искрено и откровено да изразяваме симпатиите и антипатиите си към онова, което смятаме за добро или лошо. Някой мами приятелите си. Такава е волята му, характерът му. Добре! Но **нашият** характер, **нашата** воля е да презираме измамника! И щом е такъв характерът ни, ще бъдем искрени. Няма да се хвърляме да го прегръщаме, няма да се ръкуваме приятелски с него, както правят сега! На енергичната му страст ще противопоставим нашата, също така енергична и силна страст – омраза към лъжата и измамата.

Ето това е всичко, което можем и сме длъжни да направим за внедряването и поддържането на принципа за равенство в обществото. Това е все същият принцип за равенството, приложен в живота**.

Разбира се, всичко това ще се осъществява изцяло само тогава, когато престанат да съществуват главните развращаващи причини: капитализмът, религията, правосъдието,

* От съвременните автори най-добре е формулирал тези идеи норвежецът Ибсен в своите драми. Той също е анархист, без сам да подозира това.

** Но веднага възниква въпросът: “А какво ще правим с убиеца? А с този, който изнасилва деца?” Ще отговорим кратко: убиецът, който убива само от жажда за кръв, се среща рядко. Това е болен човек, който трябва да се лекува или да се избягва. А що се отнася до развратника, отначало ще се опитаме да направим така, че обществото да не развращава чувствата на нашите деца и тогава няма да има защо да се страхуваме от тези господа.

правителството. Но в определена степен това може да се прави и сега. И то вече се прави.

А между другото, ако хората знаеха само един принцип за равенство, ако всеки, ръководейки се само от принципа за търговската справедливост и винаги равностойната размяна, постоянно мислеше, как да направи така, че да не дава на другите повече, отколкото самият той ще получи от тях – това щеше да бъде смърт за обществото.

В такъв случай принципът за равенство ще изчезне от нашите отношения, тъй като за поддържането му в живота трябва постоянно да съществува нещо по-голямо, по-прекрасно, по-силно от обикновената справедливост.

И това нещо наистина съществува.

Досега в човешкото общество никога не са липсвали велики хора със сърца, изпълнени с дълбока нежност, с ум или воля; и тези хора щедро са отдавали чувства, разум, активна сила в служба на човечеството, без да искат в замяна нещо за себе си.

Продуктивността на ума, чувствителността или волята приемат най-различни форми. Това може да бъде страстен търсач на истината, който се отказва от всички удоволствия на живота и всецяло се отдава на търсене на онова, което, въпреки твърденията на заобикалящите го невежи, той смята за истина и справедливост. Или пък това е изобретател, който едва свързва двата края, забравя дори да яде и едва се докосва до храната, с която преданата му съпруга го храни като дете, докато той е погълнат от своето изобретение, на което е съдено, както си мисли той, да преобърне целия свят. Или това е пламенен революционер, на когото насладата от изкуството, науката и дори от семейните радости му се струват невъзможни, докато те не се споделят от всички, и който работи над преобразяването на света, въпреки нищетата и гоненията. Или накрая – това е юноша, който, слушайки разказите за ужасите от вражеското нападение и възприе-

майки буквално патриотичните легенди, се записва в доброволчески отряд и крачи с отряда, затънал до колене в снега, гладува и най-накрая пада, сразен от куршум.

Или това е може би момченце от някоя парижка улица, надарено със способността по-свободно да мисли и по-добре да осъзнава своите симпатии и антипатии; то отива с по-малкото си братче да защитава барикадите на Комуната, остава там под града от снаряди и куршуми и умира като шепне "Да живее Комуната!" Това е човекът, който се възмущава от всяка неправда и я изобличава; тогава, когато всички покорно свеждат глави, той, без да се замисля за последиците, поразява експлоататора, малкия тиранин на фабриката или по-големия тиранин на държавата. Това накрая е цялата огромна маса хора, които в живота си извършват самоотвержени постъпки – по-незначителни и затова малко известни – почти винаги недостатъчно оценени, но които постоянно срещаме, особено сред жените, ако си направим труда да се вгледаме в това, което представлява основата на живота на човечеството, което му помага по един или друг начин да се справя с негодите и да се бори с надвисналата над него експлоатация и гнет.

Тези хора коват – едни в полумрака, в неизвестността, други на по-широка арена – истинския прогрес на човечеството. И човечеството знае това. Затова то обкръжава техния живот с ореола на уважението и поезията. То го украсява с легенди, прави ги герои на своите приказки, песни и романи. То харесва у тези хора смелостта, добротата, любовта, самоотвержеността, които липсват на мнозинството. То предава спомена за тях от бащи на деца.

То помни дори тези, които са действували в тесен семеен и приятелски кръг и тачи паметта им в семейните предания.

Тези хора създават истинската нравственост, т. е. онова единственото, което би трябвало да се нарича с това име, тъй като всичко останало е обикновена размяна на равностойно-

то с равностойно, докато без тази смелост, без тази самоотверженост човечеството би затънало в блатото на дребнави-те сметки. Тези хора в края на краищата подготвят нравствеността на бъдещето, онази, която ще стане нормална, когато, преставайки “да се съобразяват”, нашите деца ще растат с мисълта, че най-добре е да използват всяка енергия, всяка храброст, всяка любов там, където потребността от тази сила е най-голяма.

Такава храброст и такава самоотверженост са съществували във всички времена. Те се срещат и при всички животни. Те се срещат при човека дори по време на най-голям упадък на обществения живот.

Във всички времена религиите са се стремили да направят тези качества свое достойние и да ги експлоатират в своя полза, доказвайки, че само религията е способна да създава такива; и ако религиите са все още живи, то е защото – като изключим невежеството – те винаги са призовавали именно към тази самоотверженост, към тази храброст. Към тях се обръщаме и ние, революционерите, особено революционерите-социалисти.

Що се отнася до обяснението на тази способност за саможертва, представляваща истинската същност на “нравствеността”, то всички моралисти – религиозни, утилитарни и други – са допускали грешки, които вече отбелязахме. Само младият френски философ Гюйо (всъщност, без да съзнава може би това, той е бил анархист) е посочил истинския произход на тази храброст и на тази саможертва. Той няма връзка нито с някаква мистична сила, нито с някакви меркантилни сметки, не особено сполучливо предложени от английските утилитаристи. Там, където философията на Кант, утилитаристите и еволюционистите (Спенсър²⁷ и други) се оказва несъстоятелна, анархическата философия намери правилния път.

В основата на тези прояви на човешката природа –

пише Гюйо – лежи *съзнанието за собствената ѝ сила*. Това е живот, *който кипи, стреми се да се разкрие*. Или както казва Лермонтов: “Ту кипва кръв, ту сила дива”*. “Чувствувайки вътрешно, какво *сме способни да направим* – казва Гюйо – ние по този начин осъзнаваме какво *трябва да направим*”.

Нравственото чувство за дълг, което всеки човек е изпитвал пред живота си и което са се старали да обяснят с най-различни мистични причини, става разбираемо. “Дългът – казва Гюйо – е само излишък от живота, стремящ се да се превърне в действие, да се отладе. В същото време това е чувство за мощ”.

Всяка сила, натрупвайки се, оказва натиск върху препятствията, поставени пред нея. *Да си в състояние да действуваш означава да си длъжен да действуваш*. И цялото това нравствено задължение, за което толкова много е писано и говорено, очистено от мистицизма, се свежда до следното просто и истинско понятие: *животът може да се поддържа, само когато щедро се раздава*.

“Растението не може да си попречи да цъфти. Понякога за него цъфтенето означава смърт. И какво от това! Все едно соковете ще се всмукват!” – така завършва младият философ анархист своето забележително изследване.

Същото е с човека, когато той е изпълнен със сили и енергия. Силата се натрупва в него. Той щедро раздава живота си. *Дава, без да си прави сметки*. В противен случай той не би живял. И ако трябва да загине, както загива цветето, цъфтейки – какво от това! Соковете се всмукват, щом има сокове.

Бъди силен! Раздавай енергията на страстите и ума, за да може твоят разум, твоята любов, твоята активна сила да завладее и другите. Ето до какво се свежда цялото нравствено учение, освободено от лицемерието на източния аскетизъм.

* Превод Кръстьо Станишев.

IX

Какво предизвиква възхищението на човечеството от истински нравствения човек? Неговата сила, излишъкът от жизненост, който го подтиква да отдава своя ум, своите чувства, своята жажда за действие, без да иска нищо в замяна.

Човекът със силна мисъл, човекът, у когото кипи мисловният живот, непременно се стреми да я раздава. Да мислиш и да не съобщаваш мисълта си на другите – в това няма нищо привлекателно. Само ограниченият човек, с мъка открил нова за себе си мисъл, старателно я крие от другите, за да може след време да ѝ постави клеймото на своето име. Умният човек не цени мислите си, той щедро ги разпилява във всички посоки. Той страда, ако не може да сподели своите мисли с другите, да ги разпръсне във всички възможни посоки. В това е смисълът на неговия живот.

Същото е и при чувствата. “Ние не сме създадени само за себе си: ние имаме повече сълзи, отколкото са ни нужни за нашите лични страдания, повече радости в запас, отколкото са нужни за нашето собствено съществуване” – казва Гюйо, резюмирайки по този начин целия въпрос за нравствеността в няколко реда – толкова верни, взети направо от живота. Самотното същество страда, то изпада в някакво безпокойство, защото не може да сподели своите мисли, своите чувства с другите. Когато изпитваш голямо удоволствие, ти се иска да съобщиш на другите, че съществуващ, че чувствуваш, че обичаш, че живееш, че се бориш, че воюваш.

Точно по същия начин ние чувствуваме необходимостта да проявяваме волята си, активната си сила. Да действуват, да работят е станало такава потребност за огромното мнозинство от хора, че когато нелепи обстоятелства лишават човека от полезна работа, той измисля работи, задължения – нищожни и безсмислени – за да открие макар и някакво поле за дейност на своята активна сила. Той си измисля какво ли не: създава някаква теория, религия или “обществени задължения” – само и само да убеди себе си, че

и той върши нещо нужно. Когато такива господа танцуват, те го правят заради благотворителността; когато харчат пари за дрехи – заради “поддържането на подобаващата на аристокрацията висота”; когато нищо не правят – заради принципните си съображения.

“Ние постоянно чувстваме необходимост да помогнем на другите, да дадем рамо на каруцата, която с такъв труд мъкне човечеството, или поне да вдигнем шум около нея” – казва Гюйо. Тази потребност да се помогне поне с нещо – е толкова голяма, че я откриваме при всички обществени животни, колкото и ниско да е равнището на тяхното развитие. А цялата тази огромна дейност, която така безполезно се разпилява всеки ден в политиката – не е ли необходимост да се даде рамо на каруцата или поне да се вдигне шум около нея?

Безспорно е, че ако тази “продуктивност на волята”, тази жажда за дейност е съпроводена само от бедна чувствителност и слаб ум, неспособен за творчество, тогава ще се получи само някакъв Наполеон I или Бисмарк, т. е. манияци, които искат да върнат света назад. От друга страна, продуктивността на ума, ако не е придружена от високо развита чувствителност, създава бездарници – онези учени например, които само спъват прогреса на науката. И накрая чувствителността, която не се ръководи от достатъчно голям ум, създава например жена, готова да пожертвува всичко за някакъв негодник, комуто отдава цялата си любов.

За да бъде наистина плодотворен, животът трябва да притежава в изобилие едновременно ум, чувство и воля. Именно плодотворността във всички посоки е животът – тя е единственото нещо, което заслужава това име. За един миг такъв живот онези, които веднъж са го изпитали, дават години вегетиране. Онзи, който няма това изобилие на живота, е същество, състаряло се преждевременно; той е изсъхващо, без да е разцъфнало, растение.

“Да оставим на гниещата плесен този живот, който не може да се нарече живот!” – възкликва младостта – истинс-

ката младост, изпълнена с жизнени сили, стремяща се да живее и да сее живот около себе си. И всеки път, когато обществото започне да се разлага, натискът на тази младост разрушава старите форми: икономически, политически и нравствени, за да даде простор на новия живот. Какво от това, че някой ще падне в борбата! Соковете все пак ще се всмукват! За силните хора да живееш означава да цъфтиш, независимо от последиците на цъфтежа! Те няма да се оплакват.

Но като оставим настрана героичните епохи в живота на човечеството и се обърнем към ежедневието, нима можеш да кажеш, че това е живот, щом живееш в несъгласие с идеала си?

В наше време често се случва да наблюдаваме подигравателно отношение към идеалите. Разбираемо е. Идеалите толкова често са били смесвани с будистките и християнските фалшификации, тази дума толкова често са я използвали, за да мамат наивните, че една такава реакция е нещо неизбежно, дори благотворно. Ние също бихме искали да заменим думата "идеал", опошлена от мръсотията, с нова дума, съответстваща в по-голяма степен на новите възгледи.

Но каквато и да е думата, фактът си е налице: всяко човешко същество си има идеал. Бисмарк си е имал идеал, колкото и нелеп да е бил той, тъй като се свеждал до управлението на хората с огън и меч. Всеки еснаф си има идеал – например да притежава поне сребърна вана, каквато е имал Гамбета или да му прислужва известният готвач Тромпет, а също така да има много-много роби, които да печелят, без да се мръщят, и за ваната, и за готвача, и за още много други неща.

Но наред с тези господа има други хора – хора, осъзнали висшите идеали. Тях скотският живот не ги удовлетворява. Раболението, лъжата, липсата на честност, интригите, неравенството в отношенията между хората ги възмущават. Могат ли такива хора от своя страна да станат раболепни лъжци, интриганти, поробители? С чувствата си те разбират колко

прекрасен би могъл да бъде животът, ако между тях се установят най-добри отношения. Те усещат в себе си достатъчно сили, за да установят най-добри отношения с онези, които срещат по своя път. Те са осъзнали, преживяли са това, което ние наричаме идеал.

Откъде се е появил този идеал? Как се формира той – чрез приемственост, от една страна, и чрез сумата от впечатленията от живота – от другата? Ние почти нищо не знаем, как става това формиране. Най-многого, което можем да направим, когато пишем биографията на човек, живял в името на идеала, е да разкажем приблизително върнатата история на неговия живот. Това е половината от несъзнателното усещане за онова, което ни дава най-голямата жизненост, най-голямата радост от битието.

И животът само тогава е мощен, плодотворен, богат на силни усещания, когато отговаря на това чувство за идеал. Постъпвайте без да се съобразявате с него и вие ще почувствувате, че вашият живот се раздвоява: той вече не притежава цялостност, той губи своята мощ. Започнете често да изменяте на своя идеал и ще отслабите волята си, способността си да действате. Постепенно вие ще почувствувате, че вече я няма оная сила, оная непосредственост в решенията, която сте притежавали по-рано. Вие вече сте безсилен човек.

Всичко това е ясно. В него няма нищо тайнствено, щом разглеждаме човека като съставен от действащи в известна степен независимо един от друг нервни и мозъчни центрове. Започнете постоянно да се колебаете между различните чувства, които се борят у вас – и скоро ще нарушите хармонията на организма; вие ще се превърнете в болен, лишен от воля човек. Интензивността на живота ще се понижи и каквито и компромиси да правите, повече няма да бъдете онзи цялостен, силен, могъщ човек, който сте били по-рано, когато вашите постъпки са съответствували на идеалните представи на вашия мозък.

Х

А сега, преди да завършим нашия очерк, ще споменем два термина: алтруизъм и егоизъм, които постоянно се употребяват от съвременните моралисти.

Досега в нашия очерк все още нито веднъж не сме споменали тези думи. И това е така, защото не виждаме разликата, която се опитват да установят моралистите при употребата на тези две думи.

Когато казваме: “Ще се отнасяме с другите така, както искаме те да се отнасят с нас”, какво проповядваме: егоизъм или алтруизъм? Отивайки по-нататък, ние казваме: “Щастието на всеки един е тясно свързано с щастието на всички, които го заобикалят. Можеш да бъдеш относително щастлив в общество, основаващо се върху нещастieto на другите, но това щастие е построено върху пясък. То не може да продължи дълго; и най-незначителната причина е достатъчна, за да бъде то разрушено, самото то е нищожно, дребно в сравнение с щастието, което е възможно в общество от равни хора. Затова всеки път, когато имаш предвид благо то на всички, ти постъпваш правилно. Като казваме това, какво проповядваме ли? Нищо! Просто констатираме един факт.

Веднага след всичко това добавяме, перефразирайки Гюйо: “Бъди силен, бъди **велик** във всичките си постъпки; развивай живота си във всички насоки; бъди колкото е възможно богат на енергия и за тази цел бъди най-общественото и най-общуващото същество – ако, разбира се, желаеш да се наслаждаваш на пълноценен, цялостен и плодотворен живот. Постоянно, ръководейки се от широко развитите умствени способности, бори се, рискувай – рискът има своите огромни радости; смело хвърляй сили, отдавай ги, без да искаш нещо в замяна, докато ги имаш, за всичко онова, което смяташ за прекрасно и велико, и тогава ще се насладиш на възможно най-голямото щастие. Живей заедно с масите, и тогава каквото и да ти се случи в живота, ще чувствуваш, че заедно с тебе туптят същите онези сърца, които уважаваш, а **срещу**

тебе туптят онези, които ти презираш. Когато казваме това какво проповядваме: алтруизъм или егоизъм?

Да се борите, да пренебрегвате опасностите, да се хвърляте във водата, за да спасите не само човек, но и дори една обикновена котка, да се храните със сух хляб, за да сложите край на възмушаващата ви неправда, да се чувствувате заедно с онези, които са достойни за любов, да се чувствувате обичан от тях – всичко това е може би и жертва за някой болезнен философ като Спенсър; но за човек, изпълнен с енергия, сила, мощ, младост, това е огромното щастие да съзнаваш, че живещ.

Егоизъм ли е това? Или алтруизъм?

Изобщо моралистите, които градят своите теории въз основа на мнимото противоречие между егоистичните и алтруистичните чувства, стоят на неправилни позиции. Ако това противоречие съществуваше в действителността, ако благо на индивида беше противоположно на благо на обществото, човешкият род изобщо не би могъл да съществува; нито един животински вид не би достигнал своето сегашно развитие.

Ако мравките не получаваха голямо удоволствие от общата работа в полза на мравуняка, мравунякът не би съществувал и мравката нямаше да бъде това, което е сега; тя нямаше да бъде най-развитото насекомо – насекомо, чийто мозък, който едва се вижда с увеличителен стъкло, е почти толкова развит, колкото средния мозък на човека.

Ако птиците не получаваха голямо удоволствие от прелитанията, от грижите за възпитанието на своето потомство, от общите действия за защита на своите общества от хищниците, те никога нямаше да достигнат равнището на развитие, на което са сега. Разреждът на птиците би регресирал, би се влошил вместо да се усъвършенствува.

И когато Спенсър предвижда времето, когато благо

на индивида **ще се слее** с благого на рода, той забравя едно нещо: че **ако те не бяха винаги тъждествени**, самата еволюция на животинския свят не би могъл да се извърши.

Винаги, във всички времена, както в животинския, така и в човешкия род, е имало голям брой същества, които не са разбирали, че благого на индивида и благого на рода по същество са тъждествени. Те не са разбирали, че целта на всеки индивид е да живее интензивен живот и че най-голяма интензивност на живота той намира в най-високата степен на общуване, в най-пълното самооттъждествяване с всички онези, които го заобикалят.

Но това е било само липса на разбиране, липса на ум. Във всички времена е имало ограничени хора; във всички времена е имало глупаци. Но никога, нито през една историческа, нито дори геологична епоха благого на индивида не е било и не е могло да бъде противоположно на благого на обществото. Във всички времена те са били тъждествени и онези, които по-добре от другите са разбирали това, винаги са живели най-пълноценен живот.

Ето защо според нас разликата между алтруизма и егоизма няма смисъл. Поради тази причина ние нищо не казахме и за компромисите, които човекът, ако се вярва на утилитаристите, винаги прави между егоистичните си чувства и алтруистичните си чувства. За убедения човек такива компромиси не съществуват.

Съществува само онова, което е действително при съвременните условия; дори тогава, когато се стремим да живеем в съответствие с нашите принципи за равенство, ние чувствуваме, как тези принципи страдат на всяка крачка. Колкото и скромна да е храната ни, леглото ни, ние все пак сме ротшилдовци в сравнение с онези, които спят под мостовете и които много често нямат дори къшей сух хляб. Колкото и малко да се отдаваме на интелектуални и артистични удоволствия, ние все пак сме ротшилдовци в сравнение с

милионите хора, които се връщат вечер от работа, изтощени от физическия труд – еднообразен и тежък; с онези, които не могат да се наслаждават нито на изкуството, нито на науката и ще умрат, без да изпитат поне веднъж тези висши удоволствия.

Ние чувствуваме, че не сме осъществили докрай принципа на равенството. Но ние изобщо не искаме да правим компромис с тези условия. Компромисът е полупризнание, полусъгласие. Ние им се противопоставяме. За нас те са угнетяващи. Те ни правят революционери. Ние не се примиряваме с това, което ни възмущава. Ние отхвърляме всеки компромис – дори пряко примирие – и се заричаме да се борим докрай против тези условия.

Това не е компромис и затова убеденият човек отхвърля компромиса, който би му позволил спокойно да си дреме в очакване всичко да се измени към по-добро от само себе си.

И така, стигнахме края на нашия очерк за нравствеността.

Казахме, че има епохи, когато нравственото разбиране коренно се променя. Хората изведнъж започват да забелязват, че това, което са смятали за нравствено, се оказва крайно безнравствено. Тогава те се сблъскват с някакъв обичай или почитано от всички предание, но безнравствено по същество. В него те откриват поука, създадена изключително в изгода на една класа. Тогава те отхвърлят и поуката, и преданието, и обичая и казват: “Долу тази нравственост!” – и смятат за свой дълг да постъпват безнравствено.

Ние приветствуваме такива времена. Това са времена на сурова критика на старите понятия. Те са най-точният признак за извършващата се в обществото значителна мисловна дейност. Протича формиране на по-висока нравственост.

Каква ще бъде тази висша нравственост, ние се опита-

хме да покажем въз основа на изучаването на човека и животните. И отбелязахме онази нравственост, която вече се очертава в умовете на масите и на отделните мислители. Тази нравственост нищо няма да предписва. Тя съвсем ще се откаже от изкривяването на индивида в угода на някаква отвличена идея, ще се откаже също така да го осакатява с помощта на религията, закона и подчинението на правителството. Тя ще предостави на човека най-пълната свобода. Тя ще стане обикновено утвърждаване на фактите – наука.

И тази наука ще каже на хората: “Ако не чувствуващ в себе си достатъчно сили, ако твоите сили са достатъчни само за поддържане на стария монотонен живот, без силни усещания, без големи радости, но и без големи страдания – ами тогава придържай се към обикновените принципи на равенството и справедливостта. В отношенията си с другите хора, основани на равенството, ти ще намериш най-много щастие, достъпно за тебе при твоите посредствени сили”.

“Но ако чувствуващ в себе си силата на младостта, ако искаш да живееш ако искаш да се наслаждаваш на живота – цялостен, пълноценен, кипящ, ако искаш да изпиташ най-висшата наслада, за която може само да си мечтае едно живо същество – бъди силен, бъди велик, бъди енергичен във всичко, каквото и да е то.

“Сей живот около себе си. Обърни внимание, че да мамиш, да лъжеш, да правиш интриги, да хитруваш – това означава да унижаваш себе си, да издребняваш, предварително да се признаеш за слаб: така постъпват робите в харема, чувствувайки се по-долу от своя господар. Какво пък, постъпвай така, щом ти харесва: обаче предварително знай, че и хората ще те смятат за такъв: малък, нищожен, слаб; така и ще се отнасят с тебе. Не виждайки твоята сила, те ще се отнасят с теб в най-добрия случай като със същество, което заслужава снизхождение – само снизхождение. И тогава не хвърляй вината върху хората, щом ти самият по такъв начин си пречупил силата си”.